

ІМПЕРСЬКІ ІДЕНТИЧНОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІЇ XVIII — ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст. / Колективна монографія за ред. В. Ададунова і В. Склокіна. Львів : УКУ, 2020. 304 с.

«Імперія» та «нація» належать до найважливіших концептів, що вживаються для осягнення української минувшини трьох останніх століть, а точніше, тих грандіозних соціальних та економічних трансформацій, які зазвичай іменуються модернізацією. Модерна українська нація народилася в межах двох європейських імперій, які поволі перетворювалися з династичних патримоніальних держав Романових та Габсбургів, що володарювали «з ласкавості Божої», на модерні бюрократичні держави з раціональним типом легітимації влади. Українські історики, які досі дотримуються традицій «народницької» та «державницької» історіографічних концепцій або ж дивляться в минуле з позицій відносно новіших «постколоніальних студій», зазвичай протиставляють націю імперії. Тож українська історія за таких умов репрезентується як україноболісна емансипація від імперії, а вся «імперська доба» стає «пропащим часом», за висловом Михайла Драгоманова. Однак видається, що таке потрактування української історії є занадто спрощеним і до того ж відверто залежить від політичної кон'юнктури чи «політики пам'яті».

Об'єктивне дослідження імперії та нації в їхній взаємодії показує, що це були засоби для досягнення однієї мети — модернізації. Поширення масової культури, стандартизація та уніфікація соціальних практик — ці важливі атрибути модерного світу постали завдяки взаємовпливу національних рухів й імперських держав. Тому, мабуть, доречно вважати імперії не «тюрьмами народів», а їхніми «школами», але, звісно, треба визнати, що інколи порядки там бували лютіші за найгіршу бурсу. Саме так ставляться до «імперської доби» української історії автори монографії, про яку тут ідеться.

У вступі, написаному Вадимом Ададуновим спільно з Володимиром Склокіним, визначені теоретико-методологічні засновки монографії. Дослідження, включені до неї, ґрунтуються на ідеях «нової імперської історії». Це означає, що Російська та Австрійська імперії розглядаються як «компонентні держави», до яких входили регіони, що істотно різнилися в етнокультурному

й соціально-економічному відношеннях, але поступово зазнавали уніфікації та централізації, і цей процес особливо пришвидшився завдяки політиці просвіченого абсолютизму. У полі зору авторів перебував період, що охоплює другу половину XVIII — першу третину XIX ст., позаяк саме на цей час припала інтенсифікація інтеграційних процесів в обох імперіях, що обумовило формування «імперських ідентичностей» у їхніх мешканців.

Ідентичність є поняттям, що забезпечує концептуальну цілісність розвідок, об'єднаних у монографію. Її автори прийняли конструктивістське трактування цього поняття, згідно з яким ідентичності є ідентифікаціями особистості з різними спільнотами й політичними інститутами, причому ці ідентифікації (самоотождолення) є мінливими й множинними, проявляючись ситуативно. У розмаїтті цих ідентичностей — національних, соціальних, релігійних, регіональних, локальних тощо — автори монографії виділяють та ретельно досліджують імперський складник. На прикладах людей, які мешкали в Російській та Австрійській імперіях, демонструється, яким чином формувалися їхні імперські ідентичності та який зиск можна було від того здобути.

Героєм першого розділу, написаного Максимом Яременком, є Павло Лобко — уродженець волинського міста Заслава, який разом із родичами перебрався з Речі Посполитої до Києва, здобув тут освіту й зрештою домігся вельми престижного місця парафіяльного священика однієї з київських церков. Це був чоловік з неспокоїною вдачею, схильний до конфліктів, здатний нехтувати моральними нормами й навіть вчиняти карні злочини, проте йому зазвичай вдавалося залагоджувати свої справи. Річ у тім, що він вправно користувався імперським дискурсом заради власних інтересів. Його улюбленим риторичним засобом була презентація самого себе як вірнопідданого слуги російських монархів. На прикладі о. Павла проявляються поведінкові й риторичні стратегії, завдячуючи яким у середині XVIII ст. відбувалася інтеграція уродженців руських теренів Речі Посполитої до соціальних структур Російської імперії та уможлиблювалося їхнє кар'єрне зростання.

У другому розділі, який належить Володимирі Склокіну, йдеться про трансформацію ідентичностей мешканців Слобідської України у другій половині XVIII ст., обумовлену скасуванням автономії цього регіону на тлі інтеграційних процесів, що охопили Російську імперію під час правління Катерини II. Автор дослідив структуру слобожанської регіональної ідентичності, виявивши її особливості у козацької старшини та представників інших станів регіонального соціуму, а також її співвідношення з лояльністю щодо імперії. Цікавими є авторські міркування про переформатування світогляду місцевої еліти, яка заради інтегрування до загальноімперського дворянського стану вдавалася до «самоорієнталізації» та «самоколонізації», себто презентувала традиційну домодерну культуру свого регіону як «відсталу», що мусить поступитися вестернізованій становій культурі імперського дворянства. Прикладом таких інтенцій є щоденник Івана Острозького-Лохвицького. Вплив ідей Просвітництва на систему ідентичностей слобідсько-української еліти В. Склокін дослідив на прикладі Романа Цебрикова. Його регіональна ідентичність, на думку автора, обумовлювалася ідеалізацією козацького егалітаризму, протиставленого абсолютизму. Це поєднувалося з російською імперською ідентичністю, сутністю якої була лояльність до імперії як політичного інституту, та з космополітичним гуманістичним просвітницьким універсалізмом.

Третій розділ, також присвячений Слобожанщині, написав Володимир Кравченко. Тут йдеться про регіоналізм на перетині двох контекстів — імперського та національного. Автор визначив Слобідську Україну як фронтір між Малоросією та Великоросією — простір комунікацій та інновацій, які суттєво вплинули на ідентифікацію його мешканців. В. Кравченко слушно наголосив на невизначеності меж малоросійської та українсько-слобожанської ідентичностей, що було обумовлено синкретизмом етнокультурного та соціально-станового дискурсів. Слобідська Україна могла сприйматися як частина малоросійського етнокультурного простору, але окрема слобожанська козацька традиція була підґрунтям тривалого збереження регіональної ідентичності, в контексті якої Малоросія, себто колишня Гетьманщина зі своєю осібною козацькою традицією, «іншувалася». В. Кравченко показав, що інтеграція Слобожанщини до імперії мала переважно інституційний характер. Найважливішою імперською інституцією у контексті модернізації цього регіону став Харківський університет. Між іншим, дуже важливими є міркування автора про те, що пресловута «русифікація», в авангарді якої мали бути перебувати університетські професори, насправді стимулювала цікавість до української культури, бо харківські

професори-філологи (Іван Ризький та ін.) були прибічниками архаїзму в розбудові російської літературної мови (ідейно близькими до «шишковістів») і вважали українські мовні традиції джерелом її розвитку. Принагідно зауважимо, що це цікаве спостереження доводить, що витoki українофільства неможна знайти без звернення до ідей раннього російського слов'янофільства, яке постало на підґрунті шишковсько-державинського архаїзму. Зрештою В. Кравченко показав, що інтелектуали-романтики, згуртовані навколо Харківського університету, спромоглися подолати регіональну обмеженість та приступили до формування етнокультурної концепції модерної нації. Однак Харків через свій фронтірний характер не міг бути осердям модерного національного руху, тому цю роль перебрав на себе Київ.

Четвертий розділ належить В. Ададурову. Його героєм є галицький митрополит Антоній Ангелович — «вірнопідданий слуга» австрійського монарха. Автор ретельно дослідив походження цієї взірцевої лояльності. На його думку, вона постала під впливом того соціокультурного середовища, в якому сформувалася особистість Ангеловича, зважаючи на те «вікно можливостей», яке відчинилося перед греко-католицьким духовенством Галичини після приєднання цього краю до монархії Габсбургів. Вочевидь о. Антонію вдалося успішно адаптуватися до нової імперської реальності, в якій опинилася Галичина, й це стало запорукою його блискучої кар'єри. Лояльність до австрійської монархії щедро винагороджується — він стає перемишльським єпископом (і це навіть при тому, що належав до білого духовенства, тоді як доти греко-католицький єпископат формувався з ченців-василіян), а згодом — галицьким митрополитом. Відданість Ангеловича Габсбурзькій монархії залишається непохитною у вкрай тяжкі часи наполеонівських війн, коли австрійська влада в Галичині була тимчасово повалена. Приклад о. Антонія є вельми цікавим для дослідження «австрорусинства», що є явищем одного порядку з «малоросійством» у межах Російської імперії.

У п'ятому розділі філолог-україніст Міхаель Мозер здійснив компаративний соціолінгвістичний аналіз двох текстів, що мали на меті соціальне дисциплінування селян, прищеплення їм певних правил життєдіяльності в імперському соціумі більш-менш зрозумілою їм мовою. Йдеться про «Повинності підданих» галичанина о. Івана Могильницького (1817 р.) та «Листи до люб'язних земляків» слобідського українця Григорія Квіткі-Основ'яненка (1839 р.). Насамперед заслуговує на увагу характеристика мовної культури тих регіонів, де були створені ці тексти. На той час і в Галичині, і на Слобожанщині існувала диглосія, себто мовні відмінності між «високою» та «низовою» культурами. У Галичині до «високої» культури належали польська та німецька

мови, на Слобожанщині — російська (звісно, при цьому універсальною мовою тогочасних європейських еліт була французька), а «простою мовою» спілкувалися сільські й міські низи. Новаторство І. Могильницького та Г. Квітчи-Основ'яненка полягало в тому, що вони прагнули розповісти «простою мовою» про те, що зазвичай стосувалося «високої» культури, — про держаний та соціальний лад, хоча міра «простоти» їхнього мовлення суттєво різнилася: у І. Могильницького воно є консервативним, ґрунтується на церковнослов'янській традиції, він дотримується етимологічного правопису, а Квітчине письмо імітує селянську розмову. Окрім того, М. Мозер ґрунтовно дослідив репрезентацію в обох текстах загальноімперської та регіональної ідентичностей, опис соціальних структур, розв'язання проблеми легітимації влади, уявлення про обов'язки підданих перед державою тощо. Загалом і «Повинності підданих», і «Листи до люб'язних земляків» є цікавими спробами конструювання дискурсу лояльності

щодо імперської держави та її соціального ладу й поширення цього ідеологічного комплексу на «низову» аудиторію.

У прикінцевих заувагах Остапа Середи слушно наголошується на хибності уявлення про виключно антагоністичні взаємини між імперією та нацією, бо без соціокультурної інфраструктури (мережі освітніх закладів тощо), розбудованої імперською владою, і російською, і австрійською, без появи в імперських просторах зародків модерних громадянських суспільств, постання будь-якої модерної нації, зокрема й української, було би неможливим.

Насамкінець зауважимо, що, на нашу думку, монографія «Імперські ідентичності в українській історії XVIII — першої половини XIX ст.» є дуже корисним прикладом культурно-антропологічного потрактування «імперської доби» в історії України. Вочевидь варто було би продовжити дослідження на цьому проблемному полі. «Імперські студії» безперечно є багатообіцяючим напрямом у сучасній історіографії.

Дата надходження статті до редакції: 05.08.2020.